

Τιμπουκτού: Ερμηνείες για την ανάπτυξη της πόλης μέσα στον χρόνο

Σιδηρόπουλος Γ.¹, Αβραμίδης Ι.²

¹ Αναπληρωτής Καθηγητής, τμ. Γεωγραφίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 81100, Μυτιλήνη, Ελλάδα, geos@aegean.gr

² Γεωγράφος, τμ. Γεωγραφίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 81100, Μυτιλήνη, Ελλάδα, avramidis.john@gmail.com

Abstract

The city of Timbuktu starts playing an active role in the world history in 1400 C.E. It is located at today's state of Mali, at the northern bank of the river Niger. Flourished as Islamic spiritual, intellectual and trade center Timbuktu constituted an important trade and transportation hub of its era. The ancient manuscripts that are found there represent a rich heritage and a priceless documentation of the Islamic culture. Nowadays the city has only a secondary importance, while a number of its monuments are part of UNESCO'S World Heritage Convention.

In this current study a geographic monograph registration of the city is attempted. The implemented methodology tool is historical geography. The timeframe of the study ranges from the foundation of the city as a permanent settlement until today, with a reconstruction of geographies of the past, as they are grouped according to historical information concerning economic activities, population geography and city planning data.

In a region of the African continent where the growth rates remain low the existence of the manuscripts raises a number of questions regarding the overall identity of the city through ages. Such questions could be "on what grounds the city was founded there, under which circumstances the city prospered, which and how decisive the involvement of Timbuktu in the international and local historical events was, what led to the loss of its importance and which are the future perspectives".

The study is divided into three quite extensive periods. The first period describes the foundation and the early formation years of Timbuktu. The second period is dealing with its golden era, when most of the manuscripts came into the foreground, while the last period covers the start of the decline and the modern era. The overall objectives are the decoding, understanding, depiction and interpretation of the geographies of the Timbuktu through time.

Λέξεις κλειδιά: Τιμπουκτού, χειρόγραφα, ιστορική γεωγραφία, Δυτική Αφρική, μεσαίωνας

Key words: Timbuktu, manuscripts, historical geography, West Africa, Middle Ages

Εισαγωγή

Το Τιμπουκτού εισέρχεται ως ενεργό στοιχείο στην ιστορία τον 14 αιώνα μ. Χ. Βρίσκεται στο Μάλι της Δυτικής Αφρικής, στη βόρεια όχθη του ποταμού Νίγηρα. Άνθισε ως ισλαμικό πνευματικό και εμπορικό κέντρο. Η πόλη υπήρξε σημαντικός επικοινωνιακός και εμπορικός κόμβος της εποχής, ενώ τα μεσαιωνικά χειρόγραφα που φιλοξενούνται εκεί αποτελούν σημαντικά κειμήλια και κληρονομιά του αραβικού πολιτισμού. Σήμερα αποτελεί πόλη δευτερεύουσας σημασίας αλλά εντεταγμένη από την UNESCO στα μνημεία παγκόσμιας κληρονομιάς.

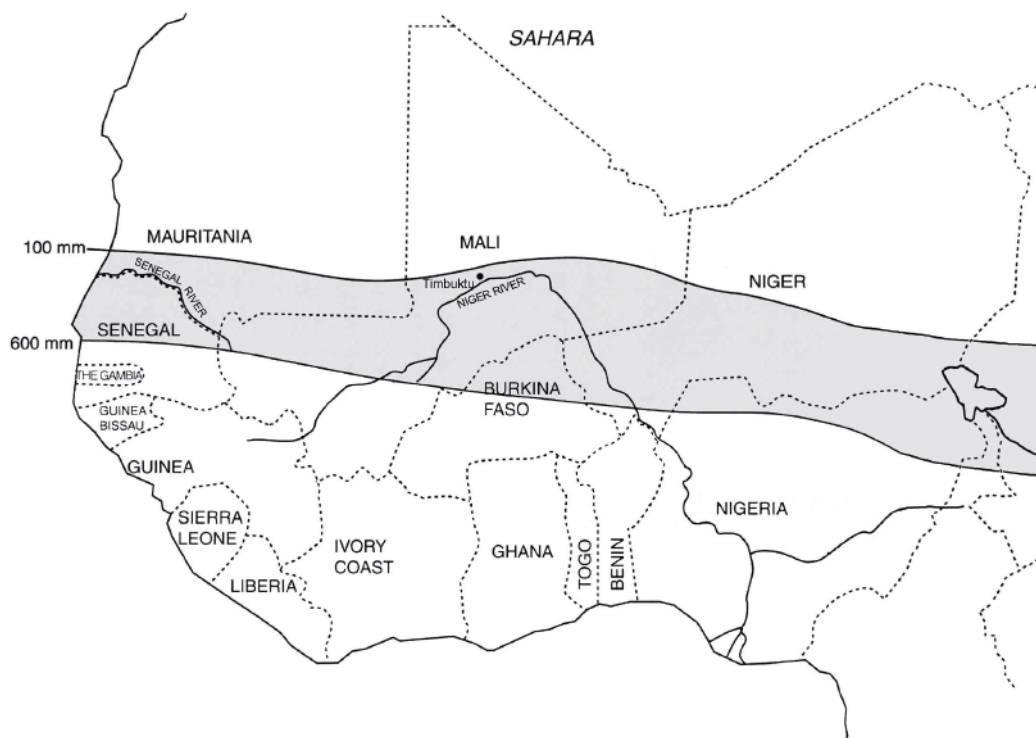
Η μελέτη αποτελεί μία προσπάθεια γεωγραφικής μονογραφικής καταγραφής της πόλης. Η προσέγγιση εντάσσεται στα πλαίσια της ιστορικής γεωγραφίας. Τα χρονικά πλαίσια της μελέτης εκτείνονται από την ίδρυση της πόλης, ως μόνιμου οικισμού ως και σήμερα μέσα από την προσπάθεια ανασύστασης των γεωγραφιών του παρελθόντος έτσι όπως αυτές ομαδοποιούνται από την ιστορική πληροφορία που αφορά την γεωγραφία του πληθυσμού, την οικονομική δραστηριότητα στον χώρο και την εγκατάσταση σε επίπεδο πολεοδομίας.

Με αρχικό κίνητρο την ύπαρξη των Χειρογράφων του Τιμπουκτού σε μία περιοχή της αφρικανικής ηπείρου όπου οι δείκτες ανάπτυξης υπολείπονται, αναδύονται μία σειρά ερωτημάτων αναφορικά με την συνολική ταυτότητα της πόλης στην διαχρονία. Πότε άκμασε η πόλη, ποιοι ήταν οι λόγοι ανάπτυξης και ποιός ο ρόλος της στην «παγκόσμια» σκηνή, τι την οδήγησε στην παρακμή, ποια η εικόνα της πόλης σήμερα.

Η εργασία περιέρχεται τρεις μεγάλες περιόδους που αναδύονται στην διαχρονία. Μια πρώτη που αφορά την αρχική συγκρότηση και διαμόρφωση της πόλης. Μια δεύτερη που αποτελεί την περίοδο της ακμής, απότοκο της οποίας είναι τα Χειρόγραφα του Τιμπουκτού, και τέλος μία τρίτη που πραγματεύεται την περίοδο της ύφεσης και φτάνει μέχρι τις ημέρες μας με συνολικό στόχο την καταγραφή και αποκωδικοποίηση της πόλης σε επίπεδο γεωγραφίας.

Οι φυσικές συνθήκες ως στρατηγικό σημείο για την εγκατάσταση

Η πόλη του Τιμπουκτού εντοπίζεται στη Δυτική Αφρική, εντός της επικράτειας του σύγχρονου κράτους του Μάλι. Βρίσκεται πάνω σε μία μεταβατική ζώνη μεταξύ δυο περιβαλλοντικών ενοτήτων, αυτών του νότιου άκρου της ερήμου της Σαχάρας και της σαβάνας της Δυτικής Αφρικής. Η ζώνη αυτή, γνωστή και ως Σαχέλ, αποτελεί μια ξεχωριστή οικοκλιματική και γεωγραφική ενότητα, διατρέχοντας την Βόρεια Αφρική από τον Ατλαντικό ωκεανό ως την Ερυθρά θάλασσα, με το εύρος της να ορίζεται κατά τον Grove (1978) από ένα ετήσιο ύψος βροχόπτωσης μεταξύ 200 και 600 mm.

Εικόνα 1. Η ζώνη της Σαχέλ στη Δυτική Αφρική ως σκιασμένη επιφάνεια, ορίζεται σ' αυτό το χάρτη ανάμεσα στα 100 και 600 mm βροχόπτωσης. Το Τιμπουκτού εντοπίζεται στο βόρειο άκρο αυτής, στο σημερινό κράτος του Μάλι (Πηγή: Benjaminsen and Berge, 2004)

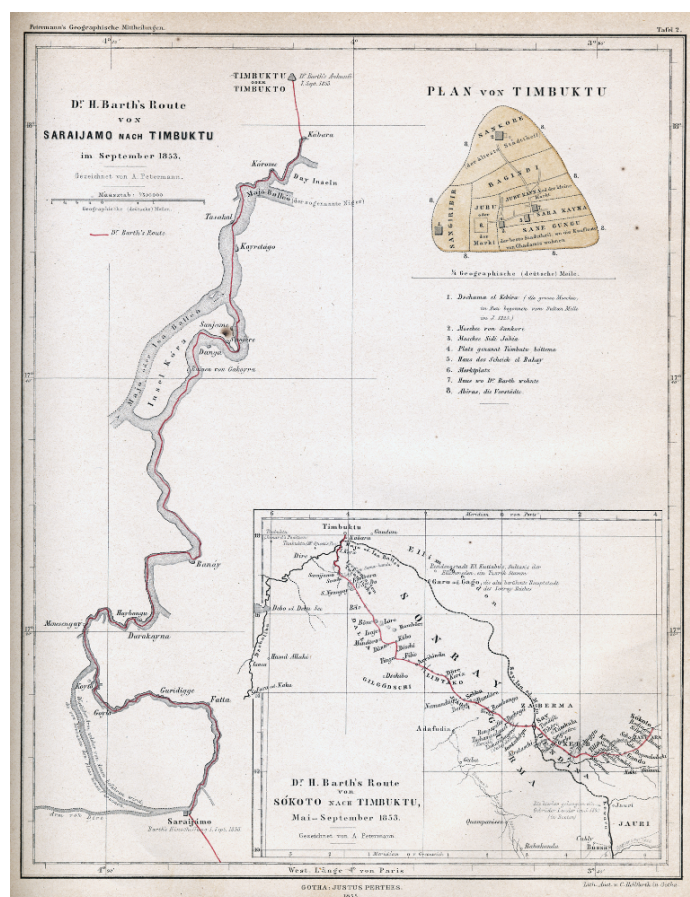
Οι τόσο διαφορετικοί κόσμοι της Σαχάρας και της σαβάνας δεν έρχονται πουθενά πιο κοντά απ' ότι στην περιοχή του Τιμπουκτού. Ο λόγος βρίσκεται στην τοξοειδή διαδρομή του ποταμού Νίγηρα διαμέσου της Δυτικής Αφρικής, με την πόλη του Τιμπουκτού να τοποθετείται στη βόρεια καμπή του ποταμού και συγκεκριμένα 15 χλμ. από το κύριο κανάλι του. Αποτελώντας το τρίτο σε μήκος ποτάμι της αφρικανικής ηπείρου ο Νίγηρας, και ιδιαίτερα η περιοχή του εσωτερικού του δέλτα, έγινε κοιτίδα ζωής προσελκύνοντας από νωρίς αριθμό πολιτισμών. Με ένα εκτεταμένο δίκτυο καναλιών και λιμνών ο ποταμός αυτός προσέφερε εκτός από μια λεωφόρο επικοινωνίας που συνέδεε τη Σαχάρα με τη σαβάνα και τα δάση νοτιότερα, και μια εξαιρετικά σημαντική πηγή αγροτικών και αλιευτικών αγαθών περιγραφόμενος από τον Hunwick and Boye (2008), ως το καλάθι τροφίμων του Σουδάν. Συγκριτικά ο Νίγηρας με την κοίτη πλημμυρών αποτέλεσε για τους τοπικούς πληθυσμούς, τηρουμένων των αναλογιών, ότι και ο Νείλος για την Αίγυπτο: ένα ποτάμι - μαγνήτη ζωής και πολιτισμού.

Με την πόλη του Τιμπουκτού να συνορεύει με τη λεκάνη του Αζαουάντ της Σαχάρας στα βόρεια, και με τις ετησίως πλημμυρισμένες περιοχές του ποταμού στη ζώνη Σαχέλ στο νότο, το μέρος αυτό ήταν πάντα πεδίο αναμέτρησης μεταξύ του ανέμου και του νερού. Αυτά τα δυο στοιχεία εκφραζόμενα μέσω αμμοθύελλων και πλημμυρών ορίζουν σε καταλυτικό βαθμό την ταυτότητα της περιοχής. Δρώντας με συσσωρευτικό τρόπο οι πολύπλοκες αυτές, και συνεχώς μεταβαλλόμενες, κλιματικές συνθήκες, σμίλευσαν και συνεχίζουν να σχηματίζουν το πολυσύνθετο οικολογικό της τοπίο.

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του τοπίου είναι η δυναμική του. Σύμφωνα με τον Benjaminsen and Berge (2000), υπήρξαν περίοδοι μεταξύ 30.000 με 20.000 π. Χ και 12.000 με 4.000 π. Χ στις οποίες η Σαχάρα κυριαρχόταν από από λίμνες με τη βλάστηση να προσομοιάζει αυτή της σημερινής Μεσογείου. Από την τελευταία περίοδο και έπειτα επικράτησε βαθμιαία η ερημοποίηση, συμβάλλοντας στη μεταμόρφωση του οικοσυστήματος στη σημερινή του εικόνα. Ενδιάμεσα από αυτούς τους μακροχρόνιους κλιματικούς κύκλους,

που καθόριζαν το μέγεθος της ερήμου, υπήρξαν περίοδοι εναλλαγής του όγκου βροχόπτωσης οι οποίες σύμφωνα με τον Benjaminsen and Berge (2004) ονομάζονται «περίοδοι μέσης διακύμανσης». Αυτές οι κλιματικές εναλλαγές αποτελούσαν και αποτελούν μέρος ενός φυσικού μηχανισμού μεταβολών, χωρίς όμως να παραβλέπεται το γεγονός ότι οι περίοδοι ξηρασίας εκπροσωπούσαν μια σοβαρή απειλή για τους εκάστοτε αστικούς ή μη πληθυσμούς της περιοχής της Σαχέλ και της λεκάνης του Νίγηρα. Η ίδρυση του Τιμπουκτού το 1100 μ. Χ. μάλιστα συμπίπτει με μια «υγρή» περίοδο μέσης διακύμανσης, τέτοια ώστε να πλημμυρίζουν οι παρυφές της πόλης την εποχή των βροχών, και να δημιουργούνται κανάλια αρκετά βαθειά έτσι ώστε να έχει απευθείας πρόσβαση στον κύριο βραχίονα του Νίγηρα.

Το αρχικό σημείο εγκατάστασης του 12^{ου} αιώνα απέχει αρκετά από το να χαρακτηριστεί τυχαίο. Σε μικρή κλίμακα, σύμφωνα με τον Kevran (1953), Saad (1983), η τοπικά ευρύτερη κοίτη πλημμυρών επέτρεπε μεγαλύτερη αγροτική παραγωγή, ενώ ο R. and S. McIntosh (1986) προτείνει ότι η πόλη χτίστηκε στη ράχη δυο παράλληλων διαμηκών αμμόλοφων με σκοπό οι κάτοικοι να μπορούν να εκμεταλλευτούν τα εποχικά στάσιμα ύδατα στο κατώτερο σημείο τους. Σε μεγάλη κλίμακα η πόλη κατείχε στρατηγικό σημείο καταλαμβάνοντας θέση στη μέση της διαδρομής του Νίγηρα, μέσω της σύνδεσης της με το λιμάνι της Καμπάρα, συνδέοντας τις σημαντικότερες πόλεις κατά μήκος του ποταμού, όσο και το Σουδάν με τη Σαχάρα. Επίπροσθέτως το Τιμπουκτού έπαιξε το ρόλο ενός τερματικού σταθμού στο βόρειο άκρο του ποταμού, ενός νοητού κάθετου άξονα πηγαδίων νοτίως του Αραουάντ, ο οποίος οροθετεί το βασικό δρομολόγιο που ακολούθούσαν τα καραβάνια στο εμπόριο χρυσού – άλατος.

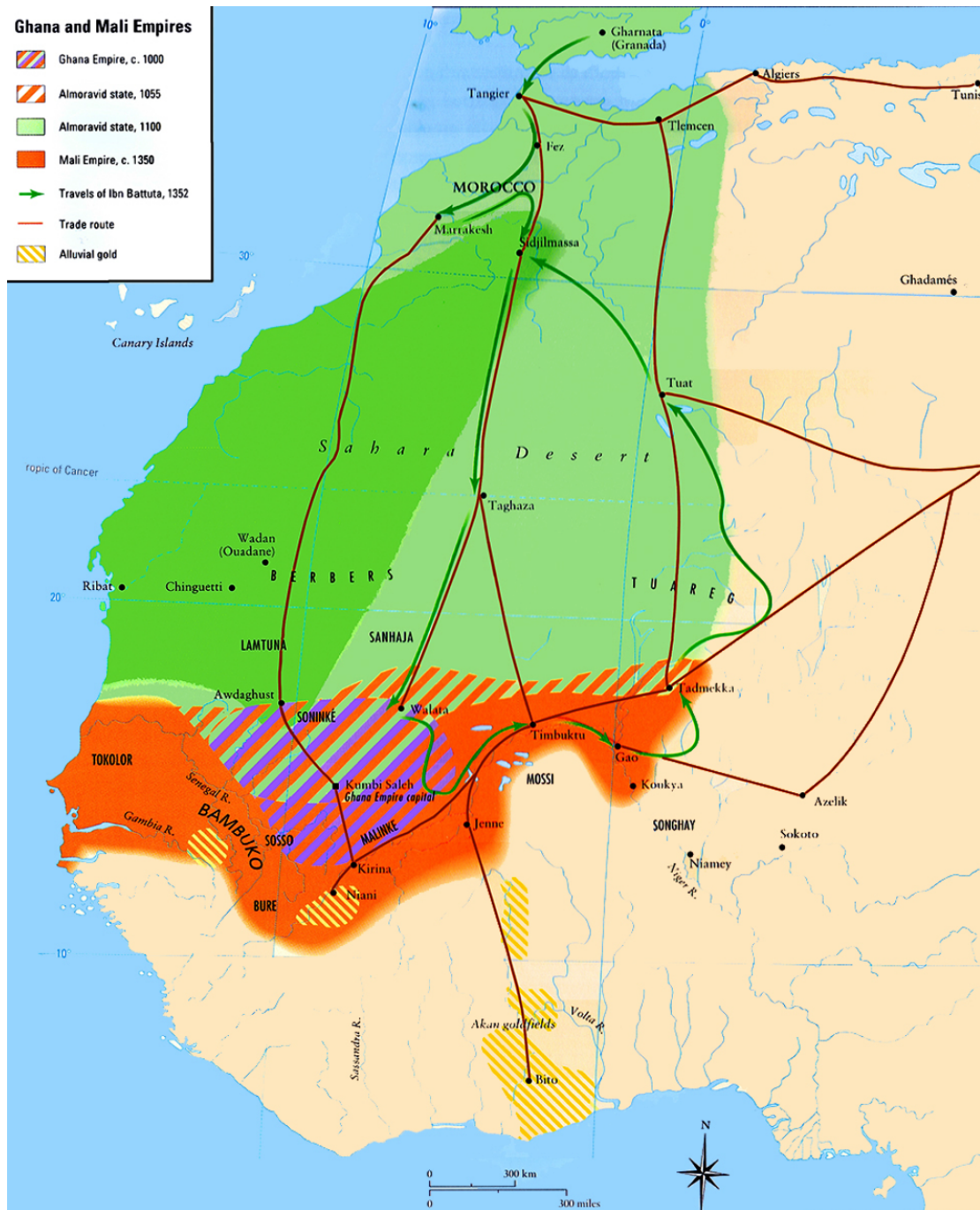
Εικόνα 2. Χάρτης της τοποθεσίας του Τιμπουκτού στη βόρεια καμπή του ποταμού Νίγηρα και σχέδιο της πόλης του Τιμπουκτού το 19^ο αιώνα. Με κόκκινη γραμμή διαγράφεται το ταξίδι του Heinrich Barth το 1853 προς την πόλη (Πηγή: Princeton University Library, ανακτήθηκε από http://libweb5.princeton.edu/visual_materials/maps/websites/thematic-maps/landmark-thematic-atlases/landmark-thematic-atlases.html, στις 10/5/2014)

Βασικές ιστοριογεωγραφικές περίοδοι

Οι ιστορικές περίοδοι που επιλέγονται ως βάση ανάλυσης είναι τρεις. Μια διαμορφωτική περίοδος μεταξύ 1100 και 1468 μ. Χ στην οποία η πόλη αποκτά τα κύρια γνωρίσματα της, αυτή της μέγιστης ακμής ανάμεσα στο 1468 και το 1591 μ. Χ, και τέλος αυτή της ύφεσης από το 1591 μ. Χ. μέχρι και σήμερα.

Ίδρυση και διαμόρφωση

Το Τιμπουκτού ιδρύεται σαν εποχικός οικισμός από τη νομαδική φυλή των Σανχάντζα στις αρχές του 12^{ου} αιώνα μ. Χ. Η ανάπτυξη της πόλης, η οποία τον πρώτο αιώνα ύπαρξής της δεν είχε παρα τοπική λειτουργία, δεν ευνοήθηκε μόνο από την καίριας σημασίας τοποθεσία της αλλά και από την ιστορική συγκυρία. Η πτώση της αυτοκρατορίας της Γκάνας τον 11^ο αιώνα μ. Χ και η ταυτόχρονη προώθηση των Αλμοραβίντ από το Μαρόκο προς τα νότια, άλλαξαν σταδιακά τους εμπορικούς διαδρόμους διακίνησης χρυσού - άλατος προς όφελος του Τιμπουκτού. Σε πρώτο στάδιο οι εμπορικές συναλλαγές αφορούσαν κυρίως αυτά τα δύο αγαθά, με το αλάτι να προέρχεται από τις πόλεις της Σαχάρας Ταγκάζα και Ταουντενί βόρεια της πόλης, και ο χρυσός από περιοχές κοντά στον ποταμό Σενεγάλη και στη σημερινή Γκάνα. Με την ισοτιμία χρυσού - άλατος να είναι ένα προς ένα, και τα 2/3 της παγκόσμιας διακινούμενης ποσότητας χρυσού κατά τα τέλη του μεσαίωνα να διέρχονται από το Τιμπουκτού κατά τον Watson (1967), η σημαντικότητα, και πολύ παραπάνω η φήμη, του εκτοξεύτηκε.

Εικόνα 1. Χάρτης της αυτοκρατορίας της Γκάνας και του Μάλι στη Δυτική Αφρική μεταξύ του 1000 και 1300 μ. Χ. Με καφέ βέλη απεικονίζονται οι εμπορικοί διάδρομοι (Πηγή: Center for Middle Eastern Studies, University of Chicago, ανακτήθηκε από <https://cmes.uchicago.edu/page/maps-middle-east> στις 7/5/2014)

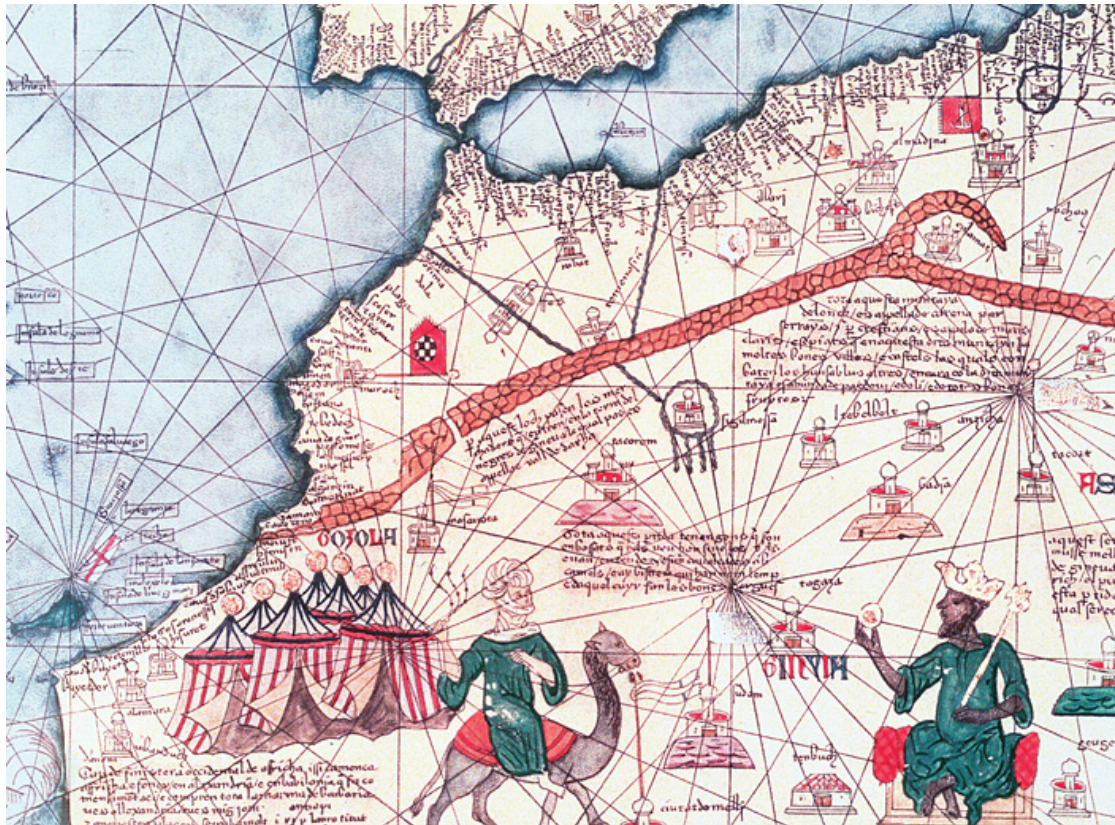
Το ιδιαίτερα προσοδοφόρο εμπόριο χρυσού – άλατος προσέλκυσε ανθρώπους από πλήθος περιοχών του Σουδάν και της Σαχάρας οι οποίοι διένυναν τα είδη διακινούμενων εμπορευμάτων διαμορφώνοντας το Τιμπουκτού ως το σημαντικότερο διαμετακομιστικό κέντρο στην περιοχή. Σύμφωνα με τον Saad (1983) η πληθυσμιακή αυτή πολυμορφία απέτρεψε διαχρονικά την εμφάνιση φιλοδοξίας για πολιτική ηγεμονία στην ευρύτερη περιοχή, με το Ισλάμ να λειτουργεί ως κοινός και καθολικά αποδεκτός σύνδεσμος μεταξύ των κατοίκων. Από την άλλη ο πλούτος που προέκυψε, έφερε ελεύθερο χρόνο προσφέροντας εύφορο έδαφος για την ανάδειξη μιας ανώτερης εύπορης τάξης λόγιων – εμπόρων, η οποία

τροφοδοτούσε την επάνδρωση των ανώτατων αξιωμάτων διοίκησης της πόλης. Βασικοί διοικητικοί θεσμοί ήταν αυτοί του δικαστή, πόστο που υπαγορεύθηκε από την ανάγκη επίλυσης οικονομικών διαφορών μεταξύ των εμπόρων σε πρώιμο στάδιο, και των ιμάμηδων στα κυριότερα τεμένη της πόλης.

Σημείο καμπής για το Τιμπουκτού αποτέλεσε το εξωπραγματικό, για τα δεδομένα της εποχής, προσκύνημα του δέκατου σε σειρά αυτοκράτορα του Μάλι, Μάνσα Μούσα, στη Μέκκα το 1324 με 1325 μ. Χ. Στο ταξίδι του αυτό συνοδευόταν σύμφωνα με τον Saad (1983) από 8.000 άνδρες οι οποίοι μετέφεραν περί τους 16 τόνους χρυσού. Κατά τη διάρκεια της διαμονής του στη Μέκκα προσέφερε αμοιβή σε όσους απογόνους του Προφήτη τον ακολουθούσαν στην επιστροφή του, ενώ στη διάρκεια της επίσκεψης του στο Κάιρο, του αποδόθηκε από τον χαλίφη ο χιτώνας της τιμής. Στο αυτοδιοικούμενο Τιμπουκτού των 10.000 κατοίκων εκείνη τη στιγμή, η άρχουσα τάξη αντιλήφθηκε ότι θα ήταν κάτι παραπάνω από επιθυμητό να ενσωματωθεί η πόλη εντός της επικράτειας μιας αυτοκρατορίας που κυβερνούσε ένας αναγνωρισμένος μουσουλμάνος ηγέτης, με αποτέλεσμα να προσκαλέσει τον Μούσα να εισέλθει στην πόλη κατά την επιστροφή του. Αυτός με τη σειρά του ανέθεσε στον Ανδαλουσιανό αρχιέκτονα αλ Σαχέλι την ανέγερση του τεμένους Τζίνγκερμπερ. Πλέον με την παρουσία απογόνων του Προφήτη και την κατασκευή τεμένων συμβόλων, το Τιμπουκτού εκτός από πλούτο αποκτούσε μια νοητή σύνδεση με τη Μέκκα, αποκτώντας κατά τον Eaton (2011) την εικόνα μιας ιερής πόλης.

Σε οικιστικό επίπεδο η χωρική οργάνωση της πόλης οριζόταν από τα τρία μεγαλύτερα τεμένη της πόλης τα οποία και αποτελούσαν τα κεντρικά σημεία των τριών βασικών συνοικιών. Η κάθεμία από αυτές κατοικούνταν από ανθρώπους κοινής φυλετικής καταγωγής, και χάριζαν στο Τιμπουκτού ένα τριγωνικό σχήμα. Ο σχεδιασμός του πάλι εξυπηρετούσε τις ανάγκες των κατοίκων για εμπόριο και παιδεία, δίνοντας έτσι ιδιαίτερη έμφαση σε δημόσιους και ιδιωτικούς ανοικτούς χώρους, καθώς και στη δημιουργία μεγάλου αριθμού διασταυρώσεων έτσι ώστε να διευκολύνεται η κίνηση των πεζών σύμφωνα με τον Steyn (2007). Η αρχιτεκτονική σπιτιών και άλλων κτιρίων ακολουθούσε κι αυτή τα πρότυπα μιας αραβικής πόλης, η οποία όμως συνυπήρχε με τις παραδοσιακές αφρικανικές κατασκευές από άχυρο.

Φτάνοντας στα μέσα του 14^{ου} αιώνα στην Ευρώπη διαδίδονται οι φήμες, μέσω Αράβων και Εβραίων εμπόρων, για το προσκύνημα του αυτοκράτορα Μάνσα Μούσα. Το αποτέλεσμα ήταν 15 χρόνια μετά το ταξίδι του Μούσα να δημιουργηθεί ο πρώτος χάρτης ο οποίος απεικόνιζε τον αυτοκράτορα να κάθεται στο θρόνο με το χρυσό σκήπτρο του, καθώς και τη διαδρομή που ακολούθησε. Το γεγονός αυτό καθιέρωσε το Μάλι και την περιοχή του Τιμπουκτού ως παραγωγούς χρυσού στην συνείδηση των Ευρωπαίων, και ενέτεινε τις προσπάθειες των Πορτογάλων να βρούν θαλάσσιους διαδρόμους για τις χρυσοφόρες αφρικανικές δυτικές ακτές.

Εικόνα 2. Καταλανικός άτλας του 1375 μ. Χ από τη σχολή χαρτογραφίας της Μαγιόρκα, που απεικονίζει κάτω δεξιά τον αυτοκράτορα του Μάλι, Μάνσα Μουσα να κάθεται στο θρόνο του (Πηγή: SAUDI ARAMCO World, ανακτήθηκε από <http://www.saudiaramcoworld.com/issue/200504/monsoons.i.mude.i.and.gold.htm> στις 21/8/2014)

Η μέγιστη ακμή, η μαρτυρία των χειρογράφων

Στις αρχές του 15^{ου} αιώνα μ. Χ, ταυτόχρονα με την παρακμή της αυτοκρατορίας του Μάλι, αναδυόταν μία άλλη δυναμική στη περιοχή του Μέσου Νίγηρα. Αυτή ήταν οι Σόνχεϋ οι οποίοι με ορμητήριο την πρωτεύουσα τους Γκάο, νοτιοδυτικά του Τιμπουκτού, ενέταξαν με βίαιο τρόπο την πόλη εντός της επικράτειας της αυτοκρατορίας τους το 1468 μ. Χ. Η βελτίωση των σχέσεων μεταξύ κατοίκων του Τιμπουκτού με τους Σόνχεϋ επήλθε με την άνοδο στο θρόνο του μουσουλμάνου αυτοκράτορα Ασκία Μοχάμεντ το 1493 μ. Χ. Από το σημείο αυτό και μετά η αυτοκρατορία των Σόνχεϋ άνθισε διατηρώντας την ασφάλεια των εμπορικών διαδρόμων στη Σαχάρα και ελέγχοντας τα μέσα μεταφοράς, είτε αυτά ήταν καραβάνια είτε πλώτα μέσα, όπως επίσης και τα ορυχεία άλατος στη Ταγκάζα. Ενταγμένο στη νέα αυτή πολιτική οντότητα το Τιμπουκτού, ωφελημένο από τις συνθήκες ασφάλειας και σταθερότητας του εμπορίου, έγινε το οικονομικό και πνευματικό κέντρο της αυτοκρατορίας, ξεπερνώντας σε λάμψη το Γκάο.

Για μια ακόμα φορά ο παραγόμενος πλούτος έδωσε επιπλέον ώθηση στην ισλαμική μαθητεία, στο μέγιστο αυτή τη φορά, προσελκύοντας στο Τιμπουκτού λόγιους και εμπόρους από τις όμορες πόλεις, προσεγγίζοντας έτσι, σύμφωνα με τον Saad (1983), τους 50.000 κατοίκους στα τέλη του 16^{ου} αιώνα. Οι λόγιοι της πόλης από την πλευρά τους διατήρησαν μέρος της διοικητικής τους αυτονομίας σε εσωτερικά ζητήματα όσο και σε θρησκευτικό επίπεδο, με τις σημαντικές πολιτικές, οικονομικές και στρατιωτικές αποφάσεις να λαμβάνονται από τους Σόνχεϋ όπως προτείνει ο Gomez (1990).

Στο μέγιστο της ακμής της πόλης μόνο ο πλούτος της γνώσης ξεπερνούσε τον πλούτο από το χρυσάφι, κάνοντας την πόλη συγκρινόμενη με άλλα κυρίαρχα κέντρα ισλαμικής μάθητεις στην Βόρεια Αφρική και τη Μέση Ανατολή, όπως για παράδειγμα του Κάιρου και της Μέκκας. Η εκπαίδευση απείχε από τα ευρωπαϊκά πρότυπα, ώντας δομημένη γύρω από ένα ισλαμικών έργων, νομικού και θρησκευτικού περιεχομένου, κύκλου σπουδών σε διαδοχικά γνωστικά επίπεδα. Ωστόσο η παιδεία, εκτός από μια ευσεβή πράξη, αποτελούσε εργαλείο κοινωνικής ανέλιξης και ανάδειξης στο έντονα ιεραρχικά δομημένο κοινωνικοπολιτικό σύστημα του Τιμπουκτού όπου η μόρφωση ήταν απαραίτητο, απαιτούμενο και οικουμενικό κριτήριο αναρρίχησης στα ανώτατα αξιώματα. Στον αντίποδα για τη μεγάλη μάζα της μέσης και κατώτερης τάξης η εκπαίδευση ως επί το πλείστον ήταν περιορισμένη σε ένα βασικό επίπεδο ανάγνωσης και γραφής του Κορανίου, χρηματοδοτούμενη πολλές φορές από χορηγείες εύπορων εμπορών.

Η σημαντικότερη έκφραση πλούτου και γνώσης για το Τιμπουκτού ήταν παρουσία των χειρογράφων. Τα τελευταία αποτέλεσαν αντικείμενα εισαγωγής, αντιγραφής, δημιουργίας και εμπορείας ιδίως στην κλασσική περίοδο της πόλης και το περιεχόμενο τους κάλυπτε ένα ευρύ φάσμα της ζωής των κατοίκων, από κείμενα εμπορικών και νομικών εγγράφων μεχρι και τόμους έργων θρησκευτικού και φιλολογικού αντικειμένου. Τα χειρόγραφα αυτά εκτός από ένα βασικό μέσο μετάδοσης γνώσης συμβόλιζαν δύναμή και ευλογία για τους κατόχους τους, ενώ σε μεγαλύτερη κλίμακα, όπως προτείνει ο Saad (1983), λειτούργησαν ως εργαλείο ολοκλήρωσης της πόλης μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της ισλαμικής παιδείας. Οι λόγιοι της πόλης ήταν διψασμένοι ως προς την απόκτηση των χειρογράφων, τα οποία εκτός από την κάλυψη των ακαδημαϊκών τους αναγκών, συνέβαλαν σε πολύ μεγάλο βαθμό στην ανύψωση του κοινωνικού τους στάτους. Η απόκτηση βιβλίων, ειδικά των πιο περίβλεπτων έργων, θεωρούταν το απόλυτο και πιο αποδεκτό μέσο επίδειξης πλούτου σε μια ιδιαίτερώς θρησκευόμενη κοινότητα. Πνευματικά η κτήση τους χαρακτηριζόταν σαν μια ευγενής και ευσεβής πράξη, ποιοτικότερη σε σχέση με την ανέγερση τεμένων ή τις χορηγείες σε σπουδαστές, γεγονός που αποδεικνύεται σύμφωνα με τον Singleton (2004), από το πλήθος των αναφορών, που αφορούν αγοραπωλησίες βιβλίων, σε όλα τα χρονικά της περιοχής. Μάρτυρας της αξίας τους ήταν ο μουσουλμάνος ισπανικής καταγωγής περιηγητής Leo Africanus (2010) ο οποίος ανέφερε κατά την επίσκεψη του στο Τιμπουκτού το 1508 μ. Χ: «Εδώ στο Τιμπουκτού υπάρχουν σπουδαία καταστήματα γιατρών, δικαστών, ιερέων και άλλων εγγραμμάτων ανδρών, γενναίωδρα συντηρημένα με κόστος και χρεώσεις του βασιλιά. Και εδώ έχουν έρθει διάφορα χειρόγραφα ή βιβλία γραμμένα έξω από βάρβαρες χώρες, τα οποία πωλούνται για περισσότερα χρήματα από οποιοδήποτε άλλο εμπόρευμα». Η παρουσία δεκάδων χιλιάδων τόμων στις ιδιωτικές βιβλιοθήκες του Τιμπουκτού σύμφωνα με πολλούς συγγραφείς όπως ο Saad (1983), Singleton (2004), Hunwick and Boye (2008), Minicka (2008), αναδεικνύει τη σπουδαιότητα της πόλης ως κέντρο διανόησης και εκπαίδευσης, όχι μόνο στα πλαίσια του μουσουλμανικού κόσμου, αλλά και σε σχέση με σημαντικές ευρωπαϊκές πόλεις. Ο ισχυρισμός αυτός ενισχύεται υιοθετώντας την άποψη της Bloom (2001) ότι η ισλαμική γραπτή κουλτούρα ήταν απολύτως συγκρίσιμη με την ευρωπαϊκή τουλάχιστον μέχρι τη χρησιμοποίηση της τυπογραφίας το 15^ο αιώνα μ. Χ.

Προς το τέλος του 16^{ου} αιώνα μ. Χ, την περίοδο των μεγάλων ναυτικών ανακαλύψεων, η αυτοκρατορία των Σόνχεϋ άρχισε να αποδυναμώνεται σε μεγάλο βαθμό όταν οι Πορτογάλοι κατέλαβαν στην δυτική ακτή της Αφρικής κοντά στη Μπενίν, εκτρέποντας το εμπόριο χρυσού προς τον Ατλαντικό και στην ουσία οδηγώντας στην υποβάθμιση των επισφαλών και κοστοβόρων διαδρομών διαμέσου της Σαχάρας. Σύμφωνα με τον Hunwick and Boye (2008), το γεγονός αυτό οδήγησε περίπου το μισό του όγκου του εμπορεύσιμου χρυσού της Δυτικής Αφρικής στα λιμάνια των Πορτογάλων και από εκεί στην ευρωπαϊκή αγορά. Σε αυτή την αλλαγή πρέπει να συνυπολογιστεί και η συσσωρευτική επίδραση, στο ζωογόνο εμπόριο χρυσού για το Τιμπουκτού, που προκάλεσε η εισαγωγή μεγάλων ποσοτήτων χρυσαφιού στην ευρωπαϊκή ήπειρο, προερχόμενων από τις πρόσφατες αποκίες των Ισπανών στην Κεντρική και Νότια Αμερική.

«Δύση του πολιτισμού» του Τιμπουκτού και οι σημερινές προσπάθειες ανάδυσης

Οι κλυδωνισμοί στο, ήδη οικονομικά εξασθενημένο, βασίλειο των Σόνχεϋ που προκλήθηκαν από τις εσωτερικές έριδες για την διεκδίκηση του θρόνου και η προώθηση των Μαροκινών από τον βορρά, άνοιξαν οριστικά το κεφάλαιο της παρακμής για το Τιμπουκτού. Το 1591 μ. Χ. ένα μαροκινό εκστρατευτικό σώμα αποτελούμενο από μισθοφόρους, γνωστούς ως Αρμά, κατέλαβε βιαίως την πόλη συντρίβοντας τον υποδεέστερο τεχνολογικά στρατό των Σόνχεϋ. Η απαξίωση της πόλης την περίοδο αυτή συνεχίστηκε λόγω των διώξεων, των σφαγών και της λεηλάτησης των περιουσιών των λόγιων - εμπόρων, χάνοντας με αυτό τον τρόπο μέρος του πολύτιμου ανθρώπινου κεφαλαίου της.

Από το 1612 μ. Χ. και για πρώτη φορά στην ιστορία του, το Τιμπουκτού αποτέλεσε την διοικητική πρωτεύουσα μιας εδαφικής ενότητας, αυτής του Πασαλίκ των Αρμά οι οποίοι ανεξαρτητοποιήθηκαν από τους Μαροκινούς. Οι επόμενοι δύο αιώνες χαρακτηρίστηκαν από μεγάλη πολιτική αστάθεια τόσο εξαιτίας των συνεχών εμφύλιων ένοπλων, ακόμα και εντός της πόλης, συγκρούσεων ανάμεσα στις κυρίαρχες οικογένειες Αρμά για την εξουσία, όσο και από επιδρομές από διάφορες φυλές Τούαρεγκ. Το αποτύπωμα αυτής της αποσταθεροποίησης έγινε αισθητό κατά πρώτο λόγο στο εμπόριο, με το επιχειρηματικό κλίμα να βαίνει σε κατάσταση ραγδαίας επιδίωξης. Σ' αυτή την πορεία συνηγόρησε επιπλέον η άνθιση πόλεων πάνω στον άξονα των εμπορικών διαδρομών από το εσωτερικό της Αφρικής προς τα λιμάνια που κατείχαν οι Πορτογάλοι, με αθροιστικό αποτέλεσμα τα κέρδη του Τιμπουκτού από το εμπόριο να έχουν πραγματικά συρρικνωθεί.

Οι περιστάσεις σε κλιματικό επίπεδο δεν ήταν επίσης οι ευνοϊκότερες για την πόλη και τους κατοίκους της. Από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα μ. Χ και ένα αιώνα, η πόλη βίωσε μια περίοδο ξηρασίας, με το χτύπημα της να πλήττει ολόκληρη τη λεκάνη του Νίγηρα, προκαλώντας το λιμό στους κατοίκους της. Επιβαρυντική παράμετρο συνιστούσαν για τον πληθυσμό το ξέσπασμα επιδημιών πανώλης το 1741 και 1744 μ. Χ, και άλλων τεσσάρων επιδημιών μέχρι το 1805 μ. Χ όπως περιγράφει ο De Villiers and Hirtle (2007). Εξαιτίας των παραπάνω το πραγματικό μέγεθος της πόλης μειώθηκε, με τον Saad (1983), να υποστηρίζει ότι μεγάλα κομμάτια της ειδικά στο βόρειο και στο νότιο τμήμα της εγκαταλήφθηκαν, με τον πληθυσμό να εκτιμάται, όπως αναφέρει ο Hunwick and Boye (2008) στους 10.000 με 12.000 κατοίκους στα μέσα του 19^{ου} αιώνα μ. Χ.

Εικόνα 3. Οπτική της πόλης του Τιμπουκτού από τον Ρενέ Καγί από το έργο του «Journal d'un voyage à Temboctou et à Jenné, dans l'Afrique centrale», η πρώτη σχεδιασμένη από Ευρωπαίο (Πηγή: Princeton University Library, ανακτήθηκε από http://libweb5.princeton.edu/visual_materials/maps/websites/africa/caillie/caillie-images.html στις 10/5/2014)

Την επόχη που στην Ευρώπη αυξάνεται το ρεύμα των περιηγητών, οι μύθοι του χρυσοποικίλου Τιμποκτού, σύμφωνα με τις αφηγήσεις μουσουλμάνων εμπόρων, είχαν εδραιωθεί στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Η προσδοκία, υποβοηθούμενη από τον ρομαντισμό της εποχής, των Ευρωπαίων για ένα αμύθητο πλούτο, με αφθονία πολύτιμων μετάλλων και λίθων, μπαχαρικών και, γόνιμων εδαφών προορισμένων να καλύψουν τις ανάγκες της αλματωδώς αναπτυσσόμενης ευρωπαϊκής οικονομίας, οδήγησε στις έντονες προσπάθειες προσδιορισμού της θέσης του Τιμποκτού. Μετά από πολλές αποτυχημένες προσπάθειες από διάφορους εξερευνητές, ο Γάλλος Ρενέ Καγί έγινε ο πρώτος Ευρωπαίος που κατάφερε να φθάσει στην πόλη και να επιστρέψει πίσω. Οι περιγραφές του έτειναν να γκρεμίσουν μεγάλο μέρος των μύθων, χωρίς όμως να κάνουν λιγότερο ενδιαφέρουσα την εικόνα την οποία αντίκρυσε. Συγκεκριμένα αναφέρει, όπως περιγράφεται στον Caillé (1979): «Κοίταξα τριγύρω και βρήκα ότι η θέα μπροστά μου, δεν απαντούσε στις προσδοκίες μου. Είχα σχηματίσει μια εντελώς διαφορετική ιδέα για το μέγεθος και τον πλούτο του Τιμποκτού. Η πόλη παρούσαζε, με μια πρώτη ματιά, τίποτα περισσότερο από μια μάζα αρρωστημένης όψης σπιτιών. Δεν υπήρχε τίποτα να δει κάποιος σε όλες τις κατευθύνσεις παρά αχανείς πεδιάδες κινούμενης άμμου κιτρινωπού άσπρου χρώματος. Ο ουρανός ήταν ωχρός κόκκινος μέχρι τον ορίζοντα· όλη η φύση φόρεσε μια θλιβερή όψη, και η πιο βαθιά σιωπή επικράτησε· ούτε ακόμα το κελάηδισμα ενός πουλιού δεν ακουγόταν. Ακόμα, αν και δεν μπορώ να εξηγήσω την εντύπωση, υπήρχε κάτι το επιβλητικό στην απόψη μιας σπουδαίας πόλης, χτισμένης στο μέσο της ερήμου, και οι δυσκολίες που ξεπεράστηκαν από τους θεμελιωτές της δεν μπορούν παρά να διεγείρουν το θαυμασμό». Το 1893 το Τιμποκτού κατελήφθη από τους Γάλλους με τους τελευταίους να ασκούν μια ιδιαίτερα καταστροφική πολιτική, εισάγοντας μια μορφή του γαλλικού εκπαιδευτικού συστήματος και διοίκησης, όπως και υφαρπάζοντας σημαντικό μέρος των μεσαιωνικών χειρογράφων, με αποτέλεσμα να επιφέρουν σημαντική ζημιά στην πολιτισμική και πολιτιστική παράδοση αιώνων. Δημογραφικά, η μείωση του πληθυσμού συνεχιζόταν με αυτόν να εκτιμάται από τον Saad (1983) στους 5.000 με 10.000 κατοίκους. Προς το τέλος της αποικιοκρατίας το 1950, στην πόλη είχε παύσει σχεδόν ολοκληρωτικά κάθε εμπορική δραστηριότητα, έχοντας πια μόνο τοπική σημασία.

Η πόλη σήμερα ανήκει στην επικράτεια του, ανεξάρτητου από το 1960, κράτους του Μάλι. Ο πληθυσμός του φτάνει τις 55.000 κατοίκους με την άυξηση αυτή να απωτυπώνεται, σε χωρικό επίπεδο, από την επέκταση της πόλης περιμετρικά του ιστορικού κέντρου. Η οικονομία της στηρίζεται κυρίως στην αγροτική παραγωγή, στο εμπόριο άλατος, και μέχρι τα τελευταία προηγούμενα χρόνια σε ένα τουριστικό ρεύμα που εξαργυρώνε το μυθικό όνομα του Τιμποκτού, και το οποίο ανακόπηκε από τις επιθέσεις φονταμενταλιστών ισλαμιστών ανταρτών. Οι τελευταίοι μαζί με την ξηρασία συνιστούν τη μεγαλύτερη απειλή για τους κατοίκους και την κληρονομιά της όπου τα χειρόγραφα παίζουν κεντρικό ρόλο. Μια από τις σημαντικότερες σύγχρονες στιγμές στην ιστορία του Τιμποκτού ήταν το 1970 όταν και με πρωτοβουλία της UNESCO ιδρύθηκε το ινστιτούτο Αχμέντ Μπάμπα – IHERIAB, με στόχο να καλύψει την ανάγκη για ένα εθνικό αρχείο και κέντρο μελέτης των, μέχρι τότε ξεχασμένων και αναξιοποίητων, χειρογράφων της περιοχής. Η συγκεκριμένη πρωτοβουλία άνοιξε το δρομό στη δημιουργία από μια σειρά ιδιωτικών κυρίως βιβλιοθηκών, όπως επίσης και σε αριθμό διεθνούς συνεργασίας προγραμμάτων, χρηματοδοτούμενων από κυβερνήσεις και μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς. Σκοπός των τελευταίων εκτός από την προστασία, συντήρηση και μελέτη των χειρογράφων, είναι η ανάδειξη τους με γενικό στόχο την οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική ανάπτυξη του Τιμποκτού. Επιπλέον παραδοχή της αξίας και της τρωτότητας της πολιτιστικής κληρονομιάς της πόλης αποτέλεσε η ένταξη 20 περίπου μνημείων, στον κατάλογο μνημείων παγκόσμιας κληρονομιάς της UNESCO το 1988, αναγνωρίζοντας σύμφωνα με την UNESCO (2014) τον ρόλο που έπαιξε η πόλη στην πρώιμη ισλαμοποίηση της Αφρικής, τον συμβολισμό των μεγάλων τεμένων της κατά τη χρυσή περίοδο της, όσο και την ιδιαίτερη αρχιτεκτονική και κατασκευή τους.

Συμπερασματικός επίλογος

Με αρχικό στόχο να ερμηνευθεί η ύπαρξη ενός ιδιαίτερα σημαντικού αρχαιακού υλικού, τα χειρόγραφα του Τιμπουκτού, έγινε μία μονογραφική προσπάθεια αποτύπωσης της πόλης στη διαχρονία. Με αυτό το στόχο γίνεται ανασύσταση των γεωγραφιών του παρελθόντος σε τρεις επιλεγμένες χρονικές περιόδους. Η πρώτη αφορούσε την περίοδο από την ίδρυση της πόλης και την εδραίωση της στην περιοχή, η δεύτερη τη χρυσή, και πλέον ευημερούσα, εποχή της, και η τρίτη περιγράφει τη μακρά πορεία ύφεσης της μέχρι και σήμερα.

Όπως διαπιστώθηκε η πόλη ιδρύθηκε τον 12^ο αιώνα μ. Χ σε ένα ιδιαίτερα ευνοϊκό γεωγραφικά σημείο, στο μέσο μιας περιοχής από μια σειρά σημαντικών πόλεων. Εκτός από την εξέχουσα τοποθεσία και γεωγραφική θέση, η ιστορική συγκυρία ευνόησε την εμπορική της ανάπτυξη, αφού μετακίνησε τα προσοδοφόρα εμπορικά δρομολόγια χρυσού και άλατος σε διαδρόμους που περνούσαν από την πόλη και αποτέλεσε τοπο πολυπληθούς εγκατάστασης. Το γεγονός όμως που εισήγαγε το Τιμπουκτού στην πολιτική σκηνή της βορειοδυτικής Αφρικής αρχικά, ήταν το προσκύνημα του αυτοκράτορα του Μάλι, Μάνσα Μούσα, στη Μέκκα. Το αποτύπωμα της επίσκεψης και της κυριαρχίας του επί του Τιμπουκτού στην επιστροφή του, ήταν η κατασκευή ενός τεμένους και η διαμονή εκεί απογόνων του Προφήτη Μωάμεθ. Πλέον έκτος από τον πλούτο αυτή αποκτούσε ισχυρά θρησκευτικά σύμβολα και τη χροιά ιερής πόλης. Σταδιακά με αυτόν τον τρόπο καλλιεργήθηκε η εικόνα μιας μητρόπολης ισλαμικού πολιτισμού και παιδείας, τροφοδοτούμενης από το εμπόριο. Μάρτυρες του χαρακτήρα της πόλης αποτελούν, ο μηχανισμός διοίκησης που αναπαράγονταν με θρησκευτικούς και μορφωτικούς όρους της ανώτερης κοινωνικής τάξης των λόγιων προσφέροντας σταθερότητα και ο αστικός σχεδιασμός που προσέφερε την κάλυψη των κοινωνικών και οικονομικών αναγκών μέσω τεμένων – συμβόλων και ανοικτών χώρων.

Η ακμή της πόλης συνδέθηκε ιδιαίτερα με τους Σόνχεϋ στα τέλη του 15^{ου} αιώνα μ. Χ. Αυτή η περίοδος χαρακτηρίστηκε περισσότερο από την εξαιρετική άνθηση της παιδείας. Τα χειρόγραφα υπήρξαν το διαμάντι στο στέμμα της διάνοησης, λειτουργώντας ως ένα υπέρτατο μέσο απόκτησης κύρους, καθιστώντας τα ιδιαίτερα πολύτιμα τόσο στην αγορά τους όσο και στον συμβολισμό τους. Παράλληλα την ίδια στιγμή οι Πορτογάλοι αποκτούσαν τον έλεγχο λιμανιών στη Δυτική Αφρική αλλάζοντας για ακόμα μια φορά τις εμπορικές διαδρομές, ενώ οι Ισπανοί διέθεταν μεγάλες ποσότητες πολύτιμων μετάλλων στην Ευρώπη από τις αποικίες τους στην Αμερική, προοιωνίζοντας την αρχή της παρακμής για την πόλη. Τον επόμενο αιώνα η κατάληψη της πόλης από τους μαροκινούς το 1591 μ. Χ σηματοδότησε το ξεκίνημα μιας μακράς πορείας πτώσης. Η κατάκτηση αυτή αποκάλυψε επιπλέον με τον πλέον ξεκάθαρο τρόπο μια από τις αδυναμίες όχι μόνο του Τιμπουκτού αλλά και της περιοχής γενικότερα. Η αγροτικού τύπου τεχνολογία στην οποία στηρίζονταν οι Σόνχεϋ, και συνεπώς το Τιμπουκτού, υστερούσε απέναντι στα ευρωπαϊκής τεχνολογίας σύγχρονα όπλα των Μαροκινών. Η επιστημονική εξέλιξη στην ευρωπαϊκή ήπειρο προσέφερε στα χριστιανικά κράτη πλεονεκτήματα οικονομικά και στρατιωτικά που αποδείχτηκαν καταστροφικά όχι μόνο για την περιφέρεια του Ισλάμ αλλά και τουλάχιστον αποσταθεροποιητικά για αυτοκρατορίες όπως η Οθωμανική. Από εκεί και πέρα η ασταθής πολιτική διοίκηση των Μαροκινών μισθοφόρων στο Τιμπουκτού, προκάλεσε περαιτέρω εξασθένηση του ήδη αποδυναμωμένου εμπορίου διαμέσου της Σαχάρας και ποσοτική αρχικά πτώση της παιδείας μέσω της διάχυσης των λόγιων στην ευρύτερη περιοχή. Φυσικές καταστροφές όπως φωτιές, επιδημίες και πείνα συνέβαλαν επικουρικά μαζί με το εξαιρετικά σκληρό περιβάλλον στη συρρίκνωση της πόλης τόσο σαν πραγματικό μέγεθος και πληθυσμιακά, όσο και στη σημαντικότητα της. Η Γαλλική αποικιοκρατία που ακολούθησε δεν αποδείχτηκε λιγότερη καταστροφική, αυτή τη φορά για το εκπαιδευτικό σύστημα το οποίο σχεδιάστηκε βάσει ευρωπαϊκών προτύπων διαλύοντας έτσι μια παράδοση και ένα σταθερό σημείο αναφοράς της πόλης για περίπου εξακόσια χρόνια. Μαζί με την παιδεία εξαφανίστηκαν και οι προσωπικές συλλογές χειρογράφων οι οποίες είτε κλάπηκαν, είτε φυλάχθηκαν από τους ιδιοκτήτες τους. Με την ανεξαρτησία του Μάλι το 1960 το μόνο που είχε απομείνει στο Τιμπουκτού ήταν ένας μύθος, παρά μια ζωντανή πόλη. Ωστόσο προς τα τέλη της χιλιετίας η UNESCO, μέσω της ανάδειξης τόσο των χειρογράφων

όσο και των τεμένων και άλλων μνημείων, μαζί με την επιστημονική κοινότητα, κατάφεραν να αναδείξουν τον πραγματικό χαρακτήρα του Τιμπουκτού. Μια πόλη γνώσης, πνευματικό κέντρο μάθησης και εμπορίου στα όρια της ερήμου.

Η παρούσα μελέτη μέσα από ένα ισχυρό πολιτισμικό κατάλοιπο, τα χειρόγραφα του Τιμπουκτού, προσπάθησε να κατανοήσει το γεγονός αυτό μέσα από ευρύτερες διαδικασίες ανάπτυξης της πόλης στη διάρκεια του χρόνου. Η προσέγγιση αυτή εκτός των αποτελεσμάτων για το ίδιο το αντικείμενο θα είχε ενδιαφέρον να χρησιμεύσει για την κατανόηση με άλλες παρόμοιες πόλεις σε περιοχές με διαφορετικά πολιτισμικά και θρησκευτικά χαρακτηριστικά, με στόχο την προσέγγιση στο πως αυτές αναδύονται και παρακμάζουν σε ένα σύνθετο και μεταβαλλόμενο φυσικό, οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον.

Βιβλιογραφία

- Abitbol, M. (1980). Le Maroc et le commerce transsaharien du XVIIe au début du XIXe siècle. *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée*, 30(1), 5-19.
- Africanus, L. (2010). *The History and Description of Africa: And of the Notable Things Therein Contained* (Vol. 2). Cambridge University Press.
- Benjaminsen, T. A., & Berge, G. (2000). *Une histoire de Tombouctou*. Editions Spartacus, Oslo.
- Benjaminsen, T. A., & Berge, G. (2004). Myths of Timbuktu: From African El Dorado to Desertification. *International Journal of Political Economy*, 34(1), 31-59.
- Benna, U. G. (2013). Places for knowledge-based activities in the African medieval knowledge city of Timbuktu. *African Journal of Economic and Sustainable Development*, 2(2), 99-121.
- Bloom, J. (2001). *Paper before print: the history and impact of paper in the Islamic world*. Yale University Press.
- Caillé, R. (1979). *Voyage à Tombouctou, vol. I. Paris, La Découverte*.
- Center for Middle Eastern Studies, The University of Chicago (2014), "Maps of the Middle East", <https://cmes.uchicago.edu/page/maps-middle-east>, [πρόσβαση 7 Μαΐου 2014]
- De Villiers, M., & Hirtle, S. (2007). *Timbuktu: The Sahara's fabled city of gold*. Walker Publishing Company, USA.
- Du Bois, F., & White, D. (1897). *Timbuktu the mysterious*. Trans. Diane White. London: Heinemann.
- Eaton, R. M. (2011). From Bidar to Timbuktu Views from the Edge of the 15th Century Muslim World. *The Medieval History Journal*, 14(1), 1-20.
- Gomez, M. A. (1990). Timbuktu under Imperial Songhay: A reconsideration of autonomy. *Journal of African history*, 31(1), 5-24.
- Grove, A. T. (1978). Geographical introduction to the Sahel. *Geographical journal*, 407-415
- Heffernan, M. (2001). "A dream as frail as those of ancient Time": the in-credible geographies of Timbuctoo. *Environment and Planning D*, 19(2), 203-226.
- Hunwick, J. O. (Ed.). (2003). *Timbuktu and the Songhay Empire: Al-Sa'di's Ta'rīkh Al-Sūdān Down to 1613, and Other Contemporary Documents*. Brill.
- Hunwick, J. O., & Boye, A. J. (2008). *The Hidden Treasures of Timbuktu: Rediscovering Africa's Literary Culture*. Thames & Hudson.
- Insoll, T. (2000). The road to Timbuktu: Trade & empire. *Archaeology*, 53(6), 48-52.
- Jeppie, S., & Diagne, S. B. (2008). *The meanings of Timbuktu*. HSRC Press.
- Kervran, L. (1959). Le cours fossile du Niger. *Notre Sahara* 10, 53-8
- McDougall, E. A. (1985). The view from Awdaghust: war, trade and social change in the southwestern Sahara, from the eighth to the fifteenth century. *Journal of African history*, 26(1), 1-31.

- McIntosh, S. K., & McIntosh, R. J. (1986). Archaeological reconnaissance in the region of Timbuktu, Mali. National Geographic Research (USA).
- Minicka, M. (2008). Towards a conceptualization of the study of Africa's indigenous manuscript heritage and tradition. *Tydskrif vir letterkunde*, 45(1), 143-163.
- Princeton University Library (2014), "Historic Maps Collection", http://libweb5.princeton.edu/visual_materials/maps/websites/thematic-maps/contents.html, [πρόσβαση 5 Μαΐου 2014].
- Rosenberger, B. (1982). Michel Abitbol, Tombouctou et les Arma. De la conquête marocaine du Soudan nigérien en 1591 à l'hégémonie de l'Empire Peulh du Macina en 1833. In *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* (Vol. 37, No. 4, pp. 833-836). EHESS
- Ruthven, M. (2004). *Historical Atlas of Islam*. Harvard University Press.
- Saad, E. N. (1983). *Social History of Timbuktu: The Role of Muslim Scholars and Notables, 1400-1900*. Cambridge University Press
- SAUDI ARAMCO World, "Monsoons, Mude & Gold", <http://www.saudiaramcoworld.com/issue/200504/monsoons.i.mude.i.and.gold.htm>, [πρόσβαση 21 Αυγούστου 2014].
- Singleton, B. D. (2004). African bibliophiles: Books and libraries in medieval Timbuktu. *Libraries & culture*, 39(1), 1-12.
- Steyn, G. (2007). Types and typologies of African urbanism. *South African Journal of Art History*, 22(2), 49-65.
- Surun, I. (2002). La découverte de Tombouctou: déconstruction et reconstruction d'un mythe géographique. *L'Espace géographique*, (2), 131-144.
- Thomas, B. E. (1956). The Legend of Timbuktu. *Journal of Geography*, 55(9), 434-441.
- Toffler, A. (1981). *The third wave* (pp. 32-33). New York: Bantam books.
- UNESCO (2014), "Timbuktu", <http://whc.unesco.org/en/list/119/>, [πρόσβαση 13 Μαΐου 2014].
- Watson, A. M., & Coeur, J. (1967). Back to Gold—and Silver¹. *The economic history review*, 20(1), 1-34.
- Willard, A. (1993). Gold, Islam and camels: the transformative effects of trade and ideology. *Comparative Civilizations Review*, (28), 80-105.
- Winters, C. (1981). The urban systems of medieval Mali. *Journal of Historical Geography*, 7(4), 341-355.